

Martyna Grądzka-Rejak

ORCID: 0000-0001-8805-0616

Biuro Badań Historycznych, Instytut Pamięci Narodowej

Opisując historię ZAL/KL Plaszw

Kilka refleksji na temat publikacji
Ryszarda Kotarby „Żydzi Krakowa w dobie
zagłady (ZAL/KL Plaszw)”

Ryszard Kotarba

Żydzi Krakowa w dobie zagłady (ZAL/KL Plaszw)

Instytut Pamięci Narodowej

Kraków–Warszawa 2022

ss. 828

Okres drugiej wojny światowej i niemieckiej okupacji w Krakowie doczekał się relatywnie obszernej literatury wspomnieniowej, naukowej i popularnej¹. Na temat różnych rozgrywających się w mieście i okolicach wydarzeń, poszczególnych osób czy też niemieckiej polityki i praktyki w tym mieście powstały zarówno artykuły, jak i obszerne monografie. Autorzy tych prac poruszali różnorodne zagadnienia, zajmowali się np. rekonstrukcją zbrodni popełnianych przez Niemców na terenie Krakowa i okolic; życiem codziennym ludności polskiej i ich postawami w nowej, okupacyjnej rzeczywistości; szkolnictwem czy też rolą Kościoła katolickiego w okresie okupacji. Problematyka ta jednak nie została wyczerpana. Kolejne pokolenia badaczy analizują coraz to nowsze tematy dotyczące lat 1939–1945 w stolicy Generalnego Gubernatorstwa (GG). Mimo to nadal można zauważyć niedobór prac interdyscyplinarnych obejmujących np. zagadnienia antropologiczne, socjologiczne czy historię społeczną. Badacze opisywali także i wciąż opisują różne aspekty tematyki zagłady Żydów przebywających w mieście oraz okolicach w czasie niemieckiej okupacji, a także kwestie dotyczące relacji polsko-żydowskich. Jednym z autorów, którzy w znaczący sposób przyczynili się do poszerzenia wiedzy w tym zakresie, jest niewątpliwie Ryszard Kotarba – historyk i badacz najnowszej historii Polski, ze szczególnym uwzględnieniem okresu drugiej wojny światowej, wieloletni pracownik Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz Instytutu Pamięi Narodowej; co szczególnie ważne, autor pierwszej obszernej monografii obozu ZAL/KL Płaszów. Prowadzone przez niego badania i ich efekty publikowane w postaci artykułów popularnych, naukowych, monografii i opracowań źródeł na trwałe zapisały się w polskiej historiografii. Swoimi zainteresowaniami, przemyśleniami oraz skrupulatną pracą Ryszard Kotarba zachęcił też wielu badaczy, regionalistów i pasjonatów tematyki drugiej wojny światowej do pogłębienia analizowanych zagadnień i opisanie kolejnych aspektów problematyki Holokaustu oraz relacji polsko-żydowskich.

Warto w tym miejscu pokrótce wskazać, jak istotny jest wkład Ryszarda Kotarby w historiografię Zagłady w okupowanym Krakowie. O ile bowiem niektóre treści dotyczące getta krakowskiego czy też pierwszego okresu wojny były szerzej opisywane, o tyle problematyka obozu znajdującego się na przedmieściach stolicy GG do momentu ukazania się pierwszej pracy Kotarby o niemieckim obozie ZAL/KL Płaszów

1 Por. A.L. Sowa, *Kraków i krakowianie we wrześniu 1939 w świetle historiografii*, „Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1990, nr 17, s. 7–13; idem, *Kraków pod okupacją hitlerowską – stan badań*, [w:] *Kraków w czasie II wojny światowej. Materiały z sesji Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa*, pod red. J.M. Małeckiego Kraków 1992, s. 9–26; A. Czocher, *W okupowanym Krakowie. Codziennosc polskich mieszkańców miasta 1939–1945*, Gdańsk 2011, s. 22; M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie 1939–1945*, Kraków 2016, s. 7–15; A. Jarkowska-Natkaniec, *Wymuszona współpraca czy zdrada? Wokół przypadków kolaboracji Żydów w okupowanym Krakowie*, Kraków 2018, s. 25–30.

w 2009 roku nie była szerzej podejmowana. Od przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku w zasadzie do schyłku PRL-u tematyka życia i zagłady Żydów w okupowanym Krakowie czy – zawężając – w ZAL/KL Plaszw rzadko przyjmowała postać książki, większość artykułów zaś miała charakter raczej publicystyczny lub omawiała tylko wybrane wydarzenia z okresu wojny. Wyjątkiem jest tu syntetyzujący temat artykuł Dory Agatstein-Dormontowej *Żydzi w Krakowie w okresie okupacji niemieckiej*, zamieszczony na łamach wydrukowanego dopiero w 1957 roku 31 tomu „Rocznika Krakowskiego”². Był to pierwszy tekst, w którym gruntownie ukazano sytuację Żydów w okupowanym mieście od początku wojny do likwidacji getta. Także w „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego” opublikowano kilka artykułów dotyczących społeczności żydowskiej w okupowanym Krakowie i szerzej – w dystrykcie. Poruszały one m.in. tematykę Żydowskiej Organizacji Bojowej i ruchu oporu oraz podejmowały wątek życia artystycznego w getcie krakowskim³, ale nie skupiały się na obozie funkcjonującym na terenie miasta. Jedną z ważniejszych prac dotyczących w pewnym stopniu obozu ZAL/KL Plaszw, która ukazała się w tym pierwszym powojennym okresie, była publikacja źródłowa części materiałów zebranych w trakcie procesu komendanta KL Plaszw – Amona Götha. Proces toczył się przed Najwyższym Trybunałem Narodowym (NTN) w Krakowie od 27 sierpnia do 5 września 1946 roku⁴ i budził ogromne zainteresowanie społeczeństwa. W trakcie procesu wiele uwagi poświęcono funkcjonowaniu obozu i losom uwięzionych tam osób, a złożone wówczas zeznania do dziś służą badaczom jako istotne źródło.

Dopiero w latach osiemdziesiątych XX wieku na polskim rynku wydawniczym zaczęły się pojawiać zarówno prace o charakterze wspomnieniowym, jak i opracowania związane z historią obozu. Bardzo istotną pozycją pośród książek autobiograficznych jest praca Aleksandra Bibersteina⁵. Stanowi ona połączenie wspomnień autora z okresu zamknięcia w getcie krakowskim i obozie ZAL/KL Plaszw z badaniami, jakie samodzielnie prowadził już po zakończeniu wojny

2 D. Agatstein-Dormontowa, *Żydzi w Krakowie w okresie okupacji niemieckiej*, „Rocznik Krakowski” 1949–1957, t. 31, s. 185–223.

3 A. Nirenstein, *Ruch oporu Żydów w Krakowie pod okupacją hitlerowską*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1952, nr 1, s. 126–186; E. Podhorizer-Sandel, *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1959, nr 2, s. 87–109; M. Fuks, *Życie muzyczne w gettach Warszawy, Krakowa i Łodzi*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1972, nr 2, s. 41–56. Na temat żydowskiej konspiracji powstało w późniejszym okresie kilka innych prac. Zob.: M. Natkaniec, *Żydowska konspiracja zbrojna w Krakowie i rejonie krakowskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1988, nr 15, s. 68–81; A.L. Bauminger, *The Fighters of the Cracow Ghetto*, Jerusalem 1986.

4 *Proces ludobójcy Amona Leopolda Götha przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, w oprac. T. Cypriana et al., Warszawa–Łódź–Kraków 1947.

5 A. Biberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 2001. Pierwsze wydanie tej książki ukazało się w 1986 r.

i okupacji. Należy jednak zaznaczyć, że w jego książce więcej informacji dotyczy okresu do likwidacji getta krakowskiego. Warto wspomnieć publikację Romana Kietkowskiego *...Zlikwidować na miejscu! Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Krakowie*⁶. Ta wydana w latach osiemdziesiątych książka holistycznie ukazuje okres od września 1939 roku do ostatecznej likwidacji KL Płaszów w styczniu 1945 roku. Jednak jej wadą jest to, że autor opierał się na informacjach zastyszanych, bez zagłębiania się w szczegóły wydarzeń i mechanizmy, jakimi były one spowodowane. Dlatego prezentowany stan badań nie zawsze jest kompletny. Prócz prac badaczy i pasjonatów wojennej historii w różnych okresach ukazywały się też wspomnienia spisywane po wojnie zazwyczaj przez Ocalałych z getta krakowskiego lub obozu ZAL/KL Płaszów. Dla przykładu można tu wymienić następujących autorów: Stanisław Taubenschlag⁷, Józef Bau⁸, Natan Gross⁹, Henryk Zvi Zimmermann¹⁰ czy Mieczysław Pemper¹¹. Niektóre z publikowanych wspomnień pisane były przez osoby będące w tamtym okresie dziećmi lub nastolatkami. Do tej grupy należą pamiętniki Haliny Nelken¹², Stelli Müller-Madej¹³, Miriam Akavii¹⁴, Ester Friedman¹⁵, Romy Ligockiej¹⁶ czy Lejba Lejzona (Leona Leysona)¹⁷.

W ostatnich latach ukazały się dwie prace autorstwa Katarzyny Zimmerer *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*¹⁸ oraz *Kronika zamordowanego świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*¹⁹. Stanowią one jedno z podstawowych pozycji, po które sięgają osoby zainteresowane tematem. Prace te mają jednak bardziej publicystyczny charakter i nie uwzględniają wielu źródeł, w tym szerzej dokumentacji procesowej, na której m.in. bazuje Ryszard Kotarba. Tematyka codziennego funkcjonowania osób zamkniętych w obozie, infrastruktura obozowa czy też istniejące tam sieci społeczne również

- 6 R. Kietkowski, *...Zlikwidować na miejscu! Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Krakowie*, Kraków 1981. W zbiorach materiałów rękopiśmiennych Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie znajduje się część maszynopisu tej publikacji, zob. BJDzR, sygn. 28-30/96, Materiały dotyczące KL Płaszów.
- 7 S. Taubenschlag, *Być Żydem w okupowanej Polsce. Kraków – Auschwitz – Buchenwald*, Kraków–Oświęcim 1996.
- 8 J. Bau, *Czas zbezpieczenia. Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*, Tel Aviv 1990.
- 9 N. Gross, *Kim pan jest, panie Grymek?*, Kraków 2005.
- 10 H.Z. Zimmermann, *Przeżyłem, pamiętam, świadczę*, Kraków 1997.
- 11 M. Pemper, *Prawdziwa historia listy Schindlera*, Warszawa 2006.
- 12 H. Nelken, *Pamiętnik z getta w Krakowie*, Toronto 1987.
- 13 S. Müller-Madej, *Dziewczynka z listy Schindlera. Oczami dziecka*, Kraków 2001.
- 14 M. Akavia, *Jesień młodości*, Oświęcim 1996; eadem, *Moja winnica. Saga rodzinna w trzech częściach*, Warszawa 1990.
- 15 E. Friedman, *Daleka droga do domu*, Kraków 1997.
- 16 R. Ligocka, *Dziewczynka w czerwonym płaszczyku*, Kraków 2002.
- 17 L. Leyson, *Chłopiec z listy Schindlera*, Warszawa 2014.
- 18 K. Zimmerer, *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, Kraków 2004.
- 19 Eadem, *Kronika zamordowanego świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*, Kraków 2017.

nie są w pracach Katarzyny Zimmerer szerzej omawiane. Wybranymi aspektami codzienności oraz losów dzieci i kobiet przebywających w okupowanym Krakowie, w tym w ZAL/KL Płaszow, zajmuje się Martyna Grądzka-Rejak²⁰. Z kolei zagadnienie kolaboracji Żydów z okupantem w Krakowie, w tym w ZAL/KL Płaszow, na szerszą skalę opracowuje Alicja Jarkowska²¹. Nadal brakuje jednak publikacji odnoszących się do różnych aspektów życia codziennego Żydów w Krakowie podczas okupacji, a także funkcjonowania w tym okresie instytucji przez nich prowadzonych. Tę lukę starali się wypełnić autorzy książki *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*²², jednak choć publikacja wyznacza istotne ramy tematu, nie wyczerpuje zagadnień dotyczących sytuacji społeczności żydowskiej żyjącej tuż po wybuchu wojny w mieście, w getcie krakowskim czy też w obozie ZAL/KL Płaszow.

W 2009 roku, o czym już wspomniałam, pojawiła się pierwsza praca Ryszarda Kotarby o niemieckim obozie ZAL Płaszow²³. Prócz usystematyzowanej zawartości merytorycznej zawiera dodatkowo niepublikowane do tamtego czasu fotografie z okresu wojny. Pokazuje, że warto w badaniach nad Zagładą analizować i brać pod uwagę źródła wytworzone przez powojenne sądownictwo²⁴. I choć publikacja nie wyczerpała zagadnienia, ponieważ pozostały wątki, których autor świądomie nie poruszył lub uczynił to lakonicznie (w tym np. wątek losów więźniarek), przez kolejne lata stanowiła kompendium wiedzy na temat obozu. W tym czasie Kotarba nadal pracował nad zgłębieniem historii obozu i przebywających na jego terenie więźniów. Efektem tych badań jest recenzowana publikacja – wydana pod koniec 2022 roku obszerna monografia *Żydzi Krakowa w dobie zagłady (ZAL/KL Płaszow)*. Pomimo pojemnego tytułu badacz skupił się głównie na tematyce wspomnianego obozu właśnie, a wcześniejsze wydarzenia okresu okupacji ukazał

20 M. Grądzka, *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydowskiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas okupacji niemieckiej*, Kraków 2012; M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska...*, Kraków 2016.

21 A. Jarkowska-Natkaniec, *Wymuszona współpraca czy zdrada?...*; eadem, *Jüdischer Ordnungsdienst in Occupied Cracow During the Years 1940–1945*, „Scripta Judaica Cracoviensia” 2013, vol. 11, s. 147–160; eadem, *Powojenne procesy członków Jüdischer Ordnungsdienst w okupowanym Krakowie. Casus Dawida Lieblinga*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2014, nr 4, s. 97–114.

22 Pierwsze wydanie książki ukazało się w Niemczech: A. Löw, M. Roth, *Juden in Krakau unter deutscher Besatzung 1939–1945*, Göttingen 2011. Cytowana w tekście publikacja jest tłumaczeniem z wydania niemieckiego: A. Löw, M. Roth, *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*, przekł. E. Kowynia, Kraków 2014.

23 R. Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*, Warszawa–Kraków 2009. Z kolei w 2014 r. w krakowskim Oddziale IPN opublikowany został przewodnik historyczny tegoż autora: R. Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945. Przewodnik historyczny*, Kraków 2014; idem, *A Historical Guide to the German Camp in Płaszów 1942–1945*, Kraków 2014.

24 Materiały śledztw z tzw. dekretu sierpniowego zostały wykorzystane np. w publikacjach: J. Grabowski, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa 2011; B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień... Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011.

jako swoiste preludium do zasadniczej treści książki. Ryszard Kotarba we wprowadzeniu do tej znacznie bardziej obszernej i pojemnej publikacji pokrótce wskazał prace, w których pojawiają się odniesienia do historii obozu. Niemniej z różnych względów z tego fragmentu książki nie wybrzmiewa, jak ważne są prace jego samego w tym zakresie. Mają one znaczenie fundamentalne zarówno dla wiedzy o historii obozu, a przez to dla budowania świadomości o tym miejscu (której nierzadko nie posiadają nawet osoby mieszkające w pobliżu terenu po dawnym obozie), jak też dla dalszych pogłębionych badań tematycznych i biograficznych. Zwracam uwagę na historiograficzny punkt widzenia, bo jednoznacznie pokazuje, jak pionierskie są w tym zakresie badania Ryszarda Kotarby oraz ich popularyzacja.

Książka Ryszarda Kotarby *Żydzi Krakowa w dobie zagłady (ZAL/ KL Płaszow)* – jak można przeczytać na okładce – „ukazuje znaczący fragment dziejów Żydów krakowskich w okresie okupacji niemieckiej, szczególnie w czasie funkcjonowania obozu pracy, potem koncentracyjnego, w Płaszowie”. Co ciekawe, sam autor we wprowadzeniu określa ją jako pracę popularnonaukową, choć nawet pobieżne przekartkowanie publikacji pokazuje, że zawiera aparat naukowy, a załączona bibliografia oraz wykaz źródeł uświadamiają także, na jak obszernej kwerendzie ją oparto. Autor monografii posłużył się przede wszystkim źródłami powojennymi (m.in. stanowiącymi pokłosie działalności komisji śledczych i postępowań sądowych) oraz inną dokumentacją zgromadzoną w archiwum Instytutu Pamięi Narodowej. Wykorzystał też materiały z Archiwum Narodowego w Krakowie, w tym dostępne tam źródła wytworzone w czasie drugiej wojny światowej. Stamtąd też pochodzi część wykorzystanej w pracy ikonografii przybliżającej nam twarze opisywanych osób. Materiały te są uzupełnione przez pamiętniki i relacje pochodzące z zasobów Żydowskiego Instytutu Historycznego. Relacje Ocalałych z Zagłady zgromadzone przez osoby pracujące dla Żydowskich Komisji Historycznych (przechowywane obecnie w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie²⁵) to szczególnie istotny materiał. Powstały one na podstawie szczegółowych kwestionariuszy pytań. W zbiorze tym ponad 800 wspomnień odnosi się do wydarzeń z okresu niemieckiej okupacji na terenie Krakowa. Część tych relacji jest niezwykle lakoniczna, ogranicza się zaledwie do kilku zdań, np. o getcie krakowskim lub o obozie ZAL/KL Płaszow. Inne są bardzo szczegółowe i opisują różne aspekty okupacyjnej rzeczywistości. W związku z tym, że badacze zajmujący się sytuacją ludności żydowskiej w okupowanym Krakowie nie mają do dyspozycji zbyt wielu źródeł powstałych w czasie wojny, ważne są też liczne tomy akt prokuratorskich i sądowych. Zawierają one tysiące kart zeznań dotyczących getta, obozu ZAL/KL Płaszow oraz innych miejsc kaźni na terenie miasta i okolic. Ryszard Kotarba doskonale się w tych aktach orientuje, a wiele lat pracy z tym materiałem nauczyło go umiejętności z nich korzystania.

25 AŻIH, sygn. 301, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady.

Badacz nie tylko jest świadomy zalet tej dokumentacji, lecz także zdaje sobie sprawę, jakie zagrożenia niesie ich powierzchowna lektura. Dostrzega również, jakie kwestie w niej pomijano, np. ze względów politycznych oraz innych uwarunkowań czasu, w jakim ją wytworzono, a na jakie zaś kładziono nadmierny nacisk; dostrzega także intencjonalność niektórych pytań i stawianych w materiałach tez. Wszystko to sprawia, że Kotarba jak nikt inny jest w stanie właściwie je wykorzystać do opisanego tematu.

Autor recenzowanej książki wskazał, że

ma to być opowieść o Płaszowie widzianym oczami byłych więźniów i innych świadków. Opowieść, która powinna nie tylko pomóc tym wszystkim, którzy poszukują podstawowych, uporządkowanych informacji, ale również służyć rozbudzaniu wyobraźni, empatii, zrozumienia racji i postaw innych ludzi. (s. 9)

Te cele, jak wynika z lektury książki, zostały osiągnięte. Należy docenić zarówno spójną narrację, nowatorskie ustalenia, dobór źródeł, jak i ich umiejętną i skrupulatną analizę. Właśnie ta ostatnia, wraz z gruntowną wiedzą o opisywanym regionie, a także dociekliwością w odtworzeniu krok po kroku historii obozu sprawiają, że książka Ryszarda Kotarby to obszerne kompendium wiedzy przybliżające czytelnika do pełniejszego odtworzenia zarówno warunków, w jakich funkcjonowali więźniowie, jak i tego, co działo się za drutami obozu ZAL/KL Płaszów, oraz powojennych rozliczeń zbrodniarzy. Co szczególnie ważne, praca została przygotowana w bardzo przystępny dla czytelnika sposób: nie przytłacza drobiazgowymi opisami, a ukazuje syntetyczną i przemyślaną narrację. Dzięki temu ma szansę trafić zarówno do specjalistów, pasjonatów historii, jak i osób, które dopiero zapoznają się z tematem.

Szkoda, że autorowi nie udało się uwzględnić akt z archiwów zagranicznych takich jak Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie, archiwum Kibucu Bojowników Getta czy archiwum Yad Vashem w Jerozolimie (choć w odniesieniu do tego ostatniego archiwum w książce pojawiają się pojedyncze odwołania). Ważnym źródłem, które mogłoby pomóc w opisie codziennego funkcjonowania więźniów obozu oraz sieci społecznych tam wytworzonych, są relacje historii mówionej, m.in. z archiwum USC Shoah Foundation - The Institute for Visual History and Education (dawniej Survivors of the Shoah Visual History Foundation). Wykorzystanie tych materiałów, podobnie jak odwołanie się do współczesnej literatury przedmiotu, uwzględniającej dorobek socjologii, antropologii historycznej czy psychologii, z pewnością jeszcze bardziej ubogaciłoby książkę i tym samym wiedzę o obozie. Przyjęcie takiej szerszej perspektywy pozwoliłoby na stworzenie jeszcze pełniejszego niż zaprezentowany obrazu relacji między więźniami obozu ZAL/KL Płaszów.

Recenzowana publikacja to obszerne wydawnictwo liczące piętnaście rozdziałów i ponad siedemset stron. Praca ukazała się nakładem Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Krakowie, gdzie przez wiele lat pracował jej autor. Poszczególne części książki zostały uzupełnione o fotografie indywidualne i grupowe, mapy, szkice i plany. Warto w tym miejscu odnieść się do tytułu monografii – *Żydzi Krakowa w dobie zagłady (ZAL/KL Płaszów)*. Niesie on ze sobą kilka problematycznych kwestii. Pierwszy człon tytułu – „Żydzi Krakowa” – nie jest do końca precyzyjny. W związku z różnymi zmianami po wybuchu drugiej wojny światowej, w tym ze zmieniającym się podziałem terytorialnym, a także faktem, że do miasta trafiali Żydzi z innych, podkrakowskich miejscowości oraz przesiedleńcy z tzw. terenów wcielonych do Rzeszy, autor zapewne świadomie nie używa terminu „Żydzi krakowscy”. O ile w odniesieniu do dziejów getta można do pewnego stopnia użyć określenia „Żydzi Krakowa”, to jednak jeśli weźmie się pod uwagę zasadniczy temat książki, jakim jest historia ZAL/KL Płaszów, tylko dla części przebywających tam osób ma ono uzasadnienie. Do obozu trafiali Żydzi z Tarnowa, Bochni, Brzeska i szeregu innych miejscowości dystryktu krakowskiego, a nawet spoza granic Generalnego Gubernatorstwa. Stąd też formuła „Żydzi przebywający w okupowanym Krakowie” wydaje się w tym kontekście trafniejsza. Problematyczny jest też zapis słowa „zagłada” małą literą. W literaturze przedmiotu, jeśli po tym słowie nie ma dopełnienia, zapisywane jest ono wielką literą. W ten sposób podkreślana jest unikatowość tego ludobójstwa. Autor niejako w podtytule, czy też w formie doprecyzowania tematyki pracy, w nawiasie umieścił nazwę „ZAL/KL Płaszów”. Niemniej w całej monografii postępuje się w większości spolszczoną pisownią nazwy obozu „Płaszów”. Nie została tu zachowana konsekwencja w zapisie. Wydaje się, że bardziej adekwatna w kontekście treści książki byłaby formuła typu „ZAL/KL Płaszów. Historia, funkcjonowanie, więźniowie, sprawcy”.

Zasadniczy tekst monografii poprzedza *Wprowadzenie*, gdzie autor pokrótce omawia najważniejsze źródła, z których korzystał przy prezentacji zakresu tematycznego w poszczególnych rozdziałach, i wskazuje na najistotniejsze kwestie, które rozwija na kolejnych kartach monografii. Pierwszy rozdział książki nosi tytuł *Getto*. W tym obszernym szkicu autor ukazuje najważniejsze wydarzenia poprzedzające utworzenie getta w Krakowie. Wskazuje na niemieckie rozporządzenia i ich znaczenie dla funkcjonowania społeczności żydowskiej w tym mieście. Co ważne, analizuje zmiany demograficzne w obrębie tej grupy od wybuchu wojny do utworzenia tzw. dzielnicy żydowskiej. Pozwala to na pełniejsze zrozumienie, co działo się z Żydami, nim powstały Julagi, inne placówki pracy przymusowej i obóz ZAL Płaszów. Obok powszechnie znanych informacji Kotarba zwraca też uwagę na wątki, które nie doczekały się szerszego omówienia w literaturze przedmiotu. Do takich należy wzmiankowana przez niego problematyka Żydów będących obywatelami innych krajów, którzy na różnych etapach okupacji

przebywali w mieście. Autor nie rozwija tych kwestii, ale już samo podjęcie tematu jest istotne i wskazuje dalsze pola badawcze.

Kotarba w tej części książki opisuje także m.in. przesiedlenia Żydów poza Kraków prowadzone przez Niemców od drugiej połowy 1940 roku. Odnosi się też do kwestii neofitów i konieczności zamieszkania przez nich na terenie getta. Analizy te poprzedzają zasadniczą treść tego rozdziału, dotyczącą procesu tworzenia getta w Podgórzu, a także warunków funkcjonowania zamkniętej tam ludności. Autor zwraca szczególną uwagę na administrację i urzędy reglamentowane przez Niemców: Judenrat oraz tzw. policję żydowską. W tym rozdziale pojawiają się też informacje o wybranych aspektach codzienności zamkniętych w getcie osób. To ważna rama tematyczna do zrozumienia kolejnych części książki. Bez niej analiza dotycząca powstania i funkcjonowania ZAL/KL Plaszow nie byłaby jasna.

W rozdziale drugim zatytułowanym *Zagłada* podane zostały ogólne informacje o ideologii nazistowskiej w stosunku do Żydów, a także o kolejnych działaniach zmierzających do ich fizycznej eksterminacji. Z uwagi na główny temat rozdziału autor w sposób szczególny skupia się na deportacjach Żydów z dystryktu krakowskiego do obozu zagłady w Bełżcu. Opisuje także przebieg wywózek z getta krakowskiego w czerwcu 1942 roku. To szczególnie ważny kontekst, ponieważ czerwcową deportacją – jako pierwsze masowe doświadczenie transportów ludności do obozu zagłady, w tym przypadku do Bełżca – była uderzeniem, które przerwało i zburzyło dotychczasowe, raczej zrutynizowane życie w przestrzeni getta. Poważnemu zachwianiu uległo złudne poczucie bezpieczeństwa, wynikające głównie z powtarzalności gettowej codzienności. Kotarba niestety niewiele miejsca poświęca na omówienie wiedzy ludności żydowskiej o podobnych deportacjach prowadzonych przez Niemców w ramach Akcji „Reinhardt” od wiosny 1942 roku. Nie analizuje ich świadomości o prawdziwym celu deportacji. Nie wskazuje też na reakcje ludności znajdującej się po drugiej (tzw. aryjskiej) stronie muru ani nie odnosi się do działań polskiej konspiracji. Byłoby to ciekawe uzupełnienie tej tematyki i wskazanie nowych kierunków analizy. Zdaję sobie jednak sprawę, że to wątki na oddzielną publikację. Autor opisuje dalej kolejne działania wymierzone w społeczność żydowską przebywającą w krakowskim getcie: zmniejszenie terenu dzielnicy, a także deportację kolejnej grupy osób z getta do obozu zagłady w Bełżcu w październiku 1942 roku. W tym rozdziale odnosi się również do podziału dzielnicy na część „A” dla pracujących i „B” dla pozostałych.

Od rozdziału trzeciego zatytułowanego *Tworzenie obozu* rozpoczyna się zasadnicza część książki. Autor wprowadza czytelnika w okoliczności utworzenia obozu. Pokazuje, jak pewne działania były przez Niemców prowadzone równoległe – w tym przypadku nadzór nad funkcjonowaniem getta krakowskiego i budowa obozu pracy ZAL Plaszow. Tego wątku nie można oddzielić od kolejnych etapów umieszczania w obozie grup Żydów z krakowskiego getta. Jak wykazuje autor, kroki

te, wraz z działaniami wykonywanymi w ramach tzw. Akcji „Reinhardt”, stopniowo prowadziły do likwidacji krakowskiego getta. W tej części książki znalazł się także relatywnie obszerny opis wydarzeń z potowy marca 1943 roku.

Genezę tworzenia obozu Płaszów autor przedstawia w rozdziale czwartym zatytułowanym *Julagi*. Kotarba omawia w nim nieco zapomnianą historię obozów pracy dla Żydów, tzw. Judenlagrów. Kiedy tworzone obóz pracy w Płaszowie, na terenie okupowanego Krakowa funkcjonowały już trzy takie niewielkie obozy zwane powszechnie Julagami²⁶: tzw. Julag I w Płaszowie, Julag II w Prokocimiu oraz Julag III w Bieżanowie. Wszystkie powstały w 1942 roku: pierwszy z nich wiosną, drugi w lecie, trzeci zaś – jesienią. Więźniowie tych obozów pracowali w warsztatach i zakładach różnych firm, za co właściciele płacili dowódcy SS i Policji w dystrykcie krakowskim określone dzienne stawki. Przez pewien czas Julagi funkcjonowały równolegle z obozem ZAL Płaszów. W listopadzie 1943 roku zostały zlikwidowane, a zdrowi i przydatni do pracy więźniowie trafili do ZAL Płaszów lub innych obozów pracy w dystrykcie krakowskim i radomskim. Tych zaś, którzy zdaniem Niemców nie byli już zdolni do pracy, rozstrzelano na miejscu lub po selekcji w Płaszowie. Kotarba na kartach monografii przywraca pamięć o tych miejscach i przebywających tam więźniach.

Niejako uzupełnieniem treści o Julagach jest rozdział piąty *Podobozy*. Autor podkreśla w nim, że

lokowanie więźniów żydowskich przy istniejących już zakładach lub powstających placówkach, zwykle wojskowych, było podczas okupacji powszechnym zjawiskiem. [...] Jeszcze przed utworzeniem obozu płaszowskiego działały na tym terenie placówki robocze w niemieckich przedsiębiorstwach i obiektach. Z czasem te, które przetrwały, zostały objęte dozorem SS z ZAL Płaszów, a w ciągu 1943 roku przekształciły się formalnie w podobozy. (s. 237)

W tej części opisane zostały m.in. podobozy takie jak Deutsche Emailwarenfabrik Oskara Schindlera na Zabłociu przy ulicy Lipowej 4, placówka na lotnisku w Rakowicach – Fliegerhorstkommandantur, Nachrichten Gerätelager der Luftwaffe na Zabłociu oraz podobóz w fabryce „Kabel” przy ulicy Prokocimskiej. Obóz przy fabryce, której właścicielem był Oskar Schindler, został założony wiosną 1943 roku. Fabryka funkcjonowała wcześniej i początkowo zatrudniano tam pracowników polskich, z czasem przeprowadzano także Żydów. Autor

26 Szerzej na temat warunków panujących w Julagach oraz podobozach KL Płaszów zob.: IPN GK 174/344, Materiały w sprawie podobozów KL Płaszów. Protokoły przesłuchań świadków zawierające opis warunków panujących w wyżej wymienionych obozach; IPN GK 174/345, Materiały w sprawie podobozów KL Płaszów. Protokoły przesłuchań świadków zawierające opis warunków panujących w wyżej wymienionych obozach.

odnosi się także do momentu, kiedy wraz z grupą więźniów przeniesiono ją do Brännlitz. Ryszard Kotarba zwraca uwagę, że generalnie warunki życia i pracy w podobozach były korzystniejsze od tych w obozie macierzystym. Ponadto mniejsza była presja psychiczna wywierana na pracowników; nie musieli oni codziennie obawiać się niezapowiedzianej wizyty komendanta Amona Götha i ryzyka z nią związanego. To kolejna ważna część monografii, porządkująca i uzupełniająca stan wiedzy w tym zakresie. Oczywiście rozdział w książce nie wyczerpuje tematyki, ale na jego podstawie można zainspirować się do dalszych badań, omawiających już szczegółowe wątki.

Kluczowe dla książki są rozdziały szósty *Praca więźniów*, siódmy *Życie w obozie* oraz ósmy *Więźniowie*. Autor analizuje w nich kwestię pracy przymusowej jako podstawowego warunku umożliwiającego funkcjonowanie więźniów po likwidacji getta krakowskiego. Równocześnie wskazuje, jak bardzo był to element wyniszczający. Szczegółowo omawia zakłady, warsztaty i przestrzenie do pracy na terenie obozu oraz placówki zewnętrzne, ulokowane poza jego obszarem. Na kolejnych kartach opisuje codzienność więźniów od momentu zamknięcia ich w ZAL/KL Płaszów. Skupia się na panujących tam warunkach bytowych i zmianach w kolejnych miesiącach okupacji; odnosi się do takich aspektów jak aprowizacja, służba zdrowia czy pomoc z zewnątrz kierowana do obozu (głównie dotyczy to działalności Michała Weichert). Autor omawia także grupy więźniów, które trafiły do ZAL Płaszów. Odnosi się zarówno do ich liczby, jak też do zmian, jakim ulegała ona na przestrzeni kolejnych miesięcy funkcjonowania obozu. Przygląda się pochodzeniu więźniów, wskazuje, z jakich miejsc byli transportowani. W sposób szczególny zwraca uwagę na dzieci w obozie, więźniów innej narodowości, a także na prominentów. Szkoda, że przy kwestii tych ostatnich szerzej nie nawiązuje do stosowanej przez nich przemocy (w tym seksualnej) wobec kobiet żydowskich – *de facto* współwięźniarek. Problematyka ta jest opisana na kartach wspomnień oraz w aktach procesowych, m.in. postępowań prowadzonych przed Sądem Społecznym. Uważam, że to ważny aspekt relacji więźniarskich i historii społecznej obozu. Opisany w tak obszernej monografii miałby większą szansę trafić do liczniejszego grona odbiorców, a tym samym zbudować większą świadomość o realiach obozowych.

Wskazane trzy rozdziały umożliwiają czytelnikowi pełniejsze zrozumienie, do jakiego miejsca trafili Żydzi ze zlikwidowanego getta krakowskiego oraz innych gett z dystryktu krakowskiego. Pozwalają na zgłębienie ich tragicznego losu, uzmysłowienie sobie, w jakich warunkach musieli żyć, funkcjonować, pracować i starać się przetrwać. Ta część książki pozwala też na lepsze zrozumienie relacji międzywięźniarskich, choć nie wyczerpuje tego obszernego zagadnienia. Brakuje choćby, o czym już wzmiankowałam, wątków sieci społecznych w obozie, poświęcenia większej ilości uwagi poszczególnym grupom więźniarskim, np. kobietom czy osobom do tego czasu religijnym. Nie jest

to zarzut wobec autora monografii, a zwrócenie uwagi, że jego praca pozwala wytyczyć kolejne obszary do zbadania.

W rozdziale dziewiątym zatytułowanym *Polacy w obozie w Płaszowie* autor skupia się na drugiej części obozu, przeznaczonej dla więźniów narodowości polskiej. Kotarba odtwarza historię funkcjonowania tego miejsca, ludzi, którzy zostali tam uwięzieni, czy też pomocy udzielanej im przez Radę Główną Opiekuńczą. Początkowo w obozie Płaszów przebywało mniej niż tysiąc więźniów polskich. Jednak już wiosną 1944 roku wśród około 20 tys. wszystkich więźniów było najprawdopodobniej blisko 3 tys. Polaków. Najwięcej, bo około 6 tys. Polaków, trafiło do obozu 6 sierpnia 1944 roku, po akcji zwanej „czarną niedzielą”. Miało to bezpośredni związek z wybuchem powstania w Warszawie. Prawdopodobnie władze okupacyjne obawiały się zbrojnego wystąpienia również w stolicy GG, stąd podjęta akcja prewencyjna. Kotarba nadmienił także o ważnym wątku, jakim były relacje między więźniami polskimi i żydowskimi w obozie.

Istotny problem, dotyczący obozowego ruchu oporu, został opisany w rozdziale dziesiątym zatytułowanym *Ruch oporu*. Kwestia ta w szerszym ujęciu – w odniesieniu do GG – jest w ostatnich latach szczególnie analizowana i opisywana, a kolejne rocznice buntów w gettach i obozach wpływają na pogłębienie tematyki żydowskiej konspiracji. Autor skupia się tu na omówieniu organizacji struktur ruchu oporu w KL Płaszów, przybliżeniu sylwetek najważniejszych osób w niego zaangażowanych, a także na różnych przejawach jego aktywności. Ważnym uzupełnieniem jest zamieszczony w książce opis ucieczek z obozu. Kotarba analizuje ustrukturyzowaną konspirację obozową, innym badaczom zaś pozostawia do opisanie opór cywilny w tym miejscu. W kolejnych rozdziałach autor skupia się na podkreśleniu przeprowadzonej w styczniu 1944 roku zmiany statusu placówki z obozu pracy na obóz koncentracyjny KL Płaszów. Wskazuje, jaki miało to wpływ na sytuację więźniów i dalsze ich tam funkcjonowanie.

Z kolei w rozdziale jedenastym *KL Płaszów*, jednym z najkrótszych w książce, autor skupił się na wydarzeniach ze stycznia 1944 roku i zmianie statusu obozu z placówki pracy na obóz koncentracyjny. Wskazał przy tym, jaki te na pozór administracyjne „poprawki” miały realny wpływ na życie i funkcjonowanie więźniów. To ważne i ciekawe uzupełnienie informacji o obozowej codzienności.

Ważny blok stanowią rozdziały dwunasty i trzynasty (*Załoga; Zbrodnie*), w których autor dokonuje prezentacji biografii wybranych członków załogi obozu; szczególnie dużo miejsca poświęca przy tym komendantowi Amonowi Göthowi. W tekście wzmiankowani są obozowi strażnicy, esesmani, co bardziej wyróżniający się funkcjonariusze załogi. Treści biograficzne łączą się z opisywanymi w rozdziale trzynastym zbrodniami popełnionymi przez nich na terenie obozu. Autor wskazuje w nim te dokonane zarówno na więźniach żydowskich, jak i polskich oraz na osobach przywożonych na teren ZAL/KL Płaszów z więzienia przy ulicy Montelupich. W tej części zamieszcza także bilans ofiar.

Dwa ostatnie rozdziały (*Likwidacja obozu; Po wojnie*) zostały poświęcone procesowi likwidacji obozu, a także kontekstowi powojennemu. Latem 1944 roku Niemcy przystąpili do wygaszania funkcjonowania obozu, co było związane z radykalnymi zmianami na froncie wschodnim i nadchodzącą ofensywą Armii Czerwonej. Starano się wówczas przede wszystkim zatrzeć ślady zbrodniczej działalności z poprzednich lat. Ekshumowano masowe groby, wydobyte zwłoki zaś palono na stosach. Od jesieni postępowały prace nad rozbiórką baraków, a więźniów wysyłano do obozów na terenie Rzeszy Niemieckiej. Ostatni transport odszedł z dworca w Płaszowie 21 października 1944 roku. Po tym dniu w obozie pozostała tylko mała grupa likwidacyjna, która pod dowództwem ostatniego komendanta SS-Hauptscharführera Kurta Schupkego wraz z pozostałymi jeszcze na terenie obozu Żydami opuściła KL Płaszow 14 stycznia 1945 roku.

Ostatni rozdział, *Po wojnie*, dotyczy wydarzeń związanych z terenem obozu od wkroczenia Armii Czerwonej do Krakowa w styczniu 1945 roku. Autor podkreśla:

Okres po zajęciu obozu przez Armię Czerwoną pozostaje prawie nierozpoznany. Rosjanie traktowali zajęte obszary właściwie jak zdobycz wojenną i zwykle wykorzystywali je na swoje potrzeby dość długo, na tyle długo, że dochodziło do znacznych przekształceń terenu i obiektów, a nawet do całkowitej ich dewastacji. (s. 741)

W dalszej części tego rozdziału nie opisuje szerzej tych pierwszych tygodni i miesięcy, co wynika z braku źródeł, na podstawie których można by było szerzej analizować ten okres. Co istotne, Kotarba skupia się na działalności Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Krakowie, a także na powojennych rozliczeniach zbrodni i procesach zbrodniarzy. Domyka to treści zawarte we wcześniejszych rozdziałach. Warto zwrócić uwagę, że na samym końcu tego rozdziału zasygnalizowano różne pomysły i formy upamiętnienia terenu po dawnym obozie, jakie pojawiały się na przestrzeni lat. W kontekście słabej świadomości, a wręcz (nie)pamięci o tym miejscu to ważny akcent. Treści te można było rozwinąć do formy samodzielnego rozdziału, co ukazałoby przy okazji, jak ważna jest inicjatywa utworzenia na tym obszarze ekspozycji stałej, centrum edukacyjnego i właściwego oznakowania miejsc związanych z obozem ZAL/KL Płaszow. Autor słusznie podkreśla znaczenie działań Muzeum Krakowa w tym względzie oraz Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszow w Krakowie, które rozpoczęło działalność 1 stycznia 2021 roku na podstawie uchwały Rady Miasta Krakowa i którego misją jest właśnie m.in. stanie na straży pamięci o tym, co wydarzyło się w ZAL/KL Płaszow w czasie drugiej wojny światowej.

Publikację zwieńcza *Zakończenie*, w którym autor podkreśla, że

na stronach niniejszej pracy przywołano mnóstwo faktów i szczegółów przybliżających niemałą część historii miasta [Krakowa].

Przede wszystkim zawarto wiele opowieści o konkretnych osobach, o ich losach, ekstremalnych doświadczeniach i woli życia. [...] Nie chodzi o epatowanie tysiącami przypadków zadawanej śmierci, ważniejsza wydaje się myśl, że odeszli nagle, a tak wiele mogli jeszcze zrobić dla siebie, dla swojego miasta i dla całego społeczeństwa. [...] Zabrakło ich i dziś jeszcze możemy odczuwać, że staliśmy się ubożsi. [...] Przypominanie o obozie płaszowskim jest potrzebne. (s. 775-776)

Fragment ten łączy się z całą narracją prowadzoną przez autora. Książka została poświęcona pamięci ludności żydowskiej wywodzącej się z Krakowa i innych miejscowości. Autor krok po kroku ukazuje, jak żydowskie dziedzictwo w tym mieście zostało przez Niemców zniszczone, zgładzone wraz z jego twórcami. Odwołanie się do roli społeczności żydowskiej w dziejach Krakowa – czy szerzej regionu – to bardzo ważny aspekt publikacji.

* * *

Wykorzystanie szerokiej bazy źródłowej i bibliograficznej, a także wprawne pióro autora sprawiają, że książka *Żydzi Krakowa w dobie zagłady (ZAL/KL Płaszow)* jest wielopoziomowa i bardzo inspirująca. Skrupulatna i rzeczowa praca Ryszarda Kotarby stanowi niewątpliwie fundament wiedzy o obozie i uwięzionych na jego terenie osobach. Treść książki, przystępna zarówno dla specjalistów, jak i osób, które na co dzień nie zajmują się tematyką historyczną, pozwala na wgląd w złożony przebieg drogi do Zagłady w okupowanym Krakowie, w warunki funkcjonowania ludności żydowskiej w tym czasie oraz w proces nieustannie prowadzonej przez nich walki o przetrwanie. Poszczególne rozdziały książki wywołują też kolejne pytania i wskazują na nowe obszary badawcze. Stanowią tym samym motywację dla historyków i innych badaczy do ich eksplorowania. Tym, co po lekturze książki Ryszarda Kotarby wybrzmiewa równie mocno jak historia ZAL/KL Płaszow, jest przesłanie o pozostających w naszych rękach przywróceniu pamięci o dawnych żydowskich mieszkańcach miasta i okolic, wskazaniu na istotną rolę, jaką odegrali w historii, i godnym ich upamiętnieniu. Taką misję podejmuje Muzeum KL Płaszow. Może ona jednak stać się także udziałem osób indywidualnych zainteresowanych tą problematyką. ■

Bibliografia

Materiały archiwalne

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, sygn. 301,
Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady.

Biblioteka Jagiellońska, zbiory rękopiśmienne, sygn.
28-30/96, Materiały dotyczące KL Płaszów.

Instytut Pamięci Narodowej, IPN GK 174/344, Materiały
w sprawie podobozów KL Płaszów; IPN GK 174/345,
Materiały w sprawie podobozów KL Płaszów

Opracowania

Agatstein-Dormontowa Dora, *Żydzi w Krakowie w okresie
okupacji niemieckiej*, „Rocznik Krakowski” 1949–1957, t. 31,
s. 185–223.

Akavia Miriam, *Jesień młodości*, Oświęcim 1996.

Akavia Miriam, *Moja winnica. Saga rodzinna w trzech
częściach*, Warszawa 1990.

Bau Józef, *Czas zbezczeszczenia. Wspomnienia z czasów
drugiej wojny światowej*, Tel Aviv 1990.

Bauminger Arieh L., *The Fighters of the Cracow Ghetto*,
Jerusalem 1986.

Biberstein Aleksander, *Zagłada Żydów w Krakowie*,
Kraków 1986 (2001).

Czocher Anna, *W okupowanym Krakowie. Codziennosc pol-
skich mieszkańców miasta 1939–1945*, Gdańsk 2011.

Engelking Barbara, *Jest taki piękny słoneczny dzień... Losy
Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*,
Warszawa 2011.

Friedman Ester, *Daleka droga do domu*, Kraków 1997.

Fuks Marian, *Życie muzyczne w gettach Warszawy, Krakowa
i Łodzi*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”
1972, nr 2, s. 41–56.

Grabowski Jan, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945*.
Studium dziejów pewnego powiatu, Warszawa 2011.

Grądzka Martyna, *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydow-
skiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas
okupacji niemieckiej*, Kraków 2012.

Grądzka-Rejak Martyna, *Kobieta żydowska w okupowanym
Krakowie 1939–1945*, Kraków 2016.

Gross Natan, *Kim pan jest, panie Grymek?*, Kraków 2005.

Jarkowska-Natkaniec Alicja, *Jüdischer Ordnungsdienst in
Occupied Cracow During the Years 1940–1945*, „Scripta
Judaica Cracoviensia” 2013, vol. 11, s. 147–160.

Jarkowska-Natkaniec Alicja, *Powojenne procesy członków
Jüdischer Ordnungsdienst w okupowanym Krakowie*.
Casus Dawida Lieblinga, „Studia Żydowskie. Almanach”
2014, nr 4, s. 97–114.

Jarkowska-Natkaniec Alicja, *Wymuszona współpraca czy
zdrada? Wokół przypadków kolaboracji Żydów w okupowa-
nym Krakowie*, Kraków 2018.

Kiełkowski Roman, *...Zlikwidować na miejscu! Z dziejów
okupacji hitlerowskiej w Krakowie*, Kraków 1981.

Kotarba Ryszard, *A Historical Guide to the German Camp in
Płaszów 1942–1945*, Kraków 2014.

Kotarba Ryszard, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*,
Warszawa–Kraków 2009.

Kotarba Ryszard, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*.
Przewodnik historyczny, Kraków 2014.

Leyson Leon, *Chłpiec z listy Schindlera*, Warszawa 2014.

Ligocka Roma, *Dziewczynka w czerwonym płaszczku*,
Kraków 2002.

Lów Andrea, Roth Marcus, *Krakowscy Żydzi pod okupacją
niemiecką 1939–1945*, przekł. Ewa Kowynia, Kraków 2014.

Müller-Madej Stella, *Dziewczynka z listy Schindlera. Oczami
dziecka*, Kraków 2001.

Natkaniec Marek, *Żydowska konspiracja zbrojna w Krakowie
i rejonie krakowskim w okresie okupacji hitlerowskiej*,
„Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego
Miasta Krakowa” 1988, nr 15, s. 68–81.

Nelken Halina, *Pamiętnik z getta w Krakowie*, Toronto 1987.

Nirensztein Albert, *Ruch oporu Żydów w Krakowie pod
okupacją hitlerowską*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu
Historycznego” 1952, nr 1, s. 126–186.

Pemper Mieczysław (Mietek), *Prawdziwa historia listy Schin-
dlera*, Warszawa 2006.

Podhorizer-Sandel Erna, *O zagładzie Żydów w dystrykcie kra-
kowskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”
1959, nr 2, s. 87–109.

*Proces ludobójcy Amona Leopolda Götha przed Najwyższym
Trybunałem Narodowym*, w opracowaniu Tadeusza
Cypriana, Stanisława Kosińskiego i Marka Siewierskiego,
Warszawa–Łódź–Kraków 1947.

Sowa Andrzej Leon, *Kraków i krakowianie we wrześniu 1939
w świetle historiografii*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe
Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1990, nr 17, s. 7–13.

Sowa Andrzej Leon, *Kraków pod okupacją hitlerowską – stan
badań*, [w:] *Kraków w czasie II wojny światowej. Mate-
rialy z sesji Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków
Krakowa*, pod redakcją Jana M. Mateckiego, Kraków 1992,
s. 9–26.

Taubenschlag Stanisław, *Być Żydem w okupowanej Polsce*.
Kraków – Auschwitz – Buchenwald, Kraków–Oświęcim
1996.

Zimmerer Katarzyna, *Zamordowany świat. Losy Żydów w Kra-
kowie 1939–1945*, Kraków 2004.

Zimmerer Katarzyna, *Kronika zamordowanego świata. Żydzi
w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*, Kraków 2017.

Zimmermann Henryk Zvi, *Przeżyłem, pamiętam, świadczę*,
Kraków 1997.